

Paweł Wojciechowski
 Ateneum – Szkoła Wyższa w Gdańsku

Ilustracja i słowo. Bilderbok – szwedzka książka obrazkowa przełomu XIX i XX wieku

Streszczenie:

Tekst ukazuje ogromne znaczenie dziecięcej książki obrazkowej w historii literatury i w sztuce edytorskiej na przestrzeni wieków. Wektor badawczy skierowany został ku szwedzkiej książce obrazkowej przełomu XIX i XX wieku. Na przykładzie znamienitych artystów tego typu twórczości (Ottilia Adelborg, Elsa Beskow) pokazano doskonałość warsztatu ilustratorskiego, oryginalność i osobność treści oraz niezwykle połączenie słowa i obrazka. Dopełnieniem wartościowej szwedzkiej książki obrazkowej jest kontekst filozoficzny – filozofia wychowania znamienitej szwedzkiej pisarki, nauczycielki, humanistki – sawantki przełomu XIX i XX stulecia – Ellen Key. W tym polu zestawiono konwergencję zdobyczy inżynierii papieru, materii treściowej i semantycznej książek obrazkowych z prymarnymi kategoriami, z uniwersaliami filozofii Key.

Słowa-klucze: książka obrazkowa, Otylia Adelborg, Elsa Beskow, Ellen Key, szwedzka książka obrazkowa/ bilderbok

An illustration and a word. Bilderbok – a Swedish picture book from the turn of the 20th century

Summary:

The text reveals the immense significance of the children's picture book in the history of literature and editorial art over centuries. The vector of the study has been aimed at the Swedish picture book from the turn of the 20th century. Example of esteemed artists contributing

to such works (Ottilia Adelborg, Elsa Beskow) indicate the excellence of the skill in making illustrations, originality and distinctiveness of the texts, and the amazing combinations of words and pictures. A philosophical context supplements the valuable Swedish book, namely the philosophy of upbringing of the renowned Swedish writer, teacher, humanist - savant of the turn of the 20th century - Ellen Key. On this example the author has presented how the inventions of paper engineering, content and semantic matter of the picture books converge with primary categories and universals of Key's philosophy.

Key words: picture book, Ottilia Adelborg, Elsa Beskow, Ellen Key, Swedish picture book / bilderbok

Początek i przełom w szwedzkiej książce dziecięcej

Hasło *szwedzka literatura dla dzieci* funkcjonuje w przestrzeni humanistyki europejskiej jako gwarant różnoimiennych wartości wywiezionych z pedagogii, filozofii, psychologii, socjologii i utrwalonych w jakże nietuzinkowej sztuce literackiej oraz edytorskiej. Przełom wieków XIX i XX jest tym momentem, kiedy literatura dziecięca zyskuje należny jej status i zakorzenia na stałe w świadomości słuszne przekonanie, iż Szwecja jest pod każdym względem „rajem” twórczości książkowej przeznaczonej dla odbiorcy niedorośłego. W typologii literatury dziecięcej najbardziej interesująca jest książka obrazkowa i to właśnie temu typowi książki dziecięcej obecnej w Szwecji na przełomie XIX i XX stulecia poświęcony zostanie namysł badawczy w niniejszym artykule.

Pierwsze szwedzkie książki dla dzieci¹ – publikowane w niewielkich ilościach – miały ścisły charakter dydaktyczno-obyczajowy, ich treści oscylowały wokół tematów i tekstów związanych z historią, tradycją oraz codziennością Szwecji. Dotyczyły wszelakich porad i pouczeń życiowych w ramach swoistych wzorców parenetycznych, albo były przedstawieniem, osobiwą „witryną” dokonań tłumaczeniowych

¹ Zob. S. Svensson, *Barn – och ungdomslitteraturen – fram till 1920*, [w:] *Den Svenska Litteraturen. Genombrottstiden 1830–1920*, część 2, red. L. Lönnroth, S. Delblanc, Albert Bonniers Förlag AB, Stockholm 1999, s. 499-513.

– głównie baśni². Dopiero w dobie oświecenia edytowano książki dla dzieci o większym zakroju problemowym. Zgodnie z duchem epoki to, co przyjemne, zestawiano z pożytecznym – zabawę z nauką i wychowaniem. Chętnie popularyzowano tłumaczone na język szwedzki teksty francuskie i niemieckie, wśród których znalazły się też rodzime próby pisarskie – by wymienić najpopularniejszy wówczas zbiór listów dydaktycznych do przyszłego króla Gustava III – autorstwa Carla Gustafa Tessina (1695–1770), zatytułowany: *Konspekt dziennych listów od starego człowieka, w czasie jego choroby, do młodego księcia* (1751).

W Szwecji, w wieku dziewiętnastym zaczęto wszczepiać w tkankę tekstów adresowanych do dzieci bogate tradycje ludowe, barwne opowiadania folklorystów szwedzkich, rozliczne legendy, przygody i baśnie ludowe, mające umacniać dziedzictwo kulturowe Szwecji oraz poszerzać wiedzę i wyobraźnię dzieci. W tym czasie istotny wpływ na szwedzką literaturę dziecięcą wywarło wielu – lepszych i gorszych – autorów tego typu twórczości, uprawiających różnorodne formy książki dziecięcej i reprezentujących niejednakową jakość warsztatu pisarskiego oraz ilustratorskiego³. Książka obrazkowa (*bilderbok* w języku szwedzkim) przeżywała w tamtym czasie rozkwit i wraz z doskonałym rozwojem sztuki ilustratorskiej w Europie podlegała wielopłaszczyznowemu unowocześnianiu. „Była to reakcja na import książek z obrazkami masowo produkowanych w Niemczech i Anglii, a także rezultat rozwoju i udoskonalenia techniki poligraficznej”⁴. Najmocniejszym jednak akordem przemian okazała się powinność prezentowania prymarnego dziedzictwa Szwecji ze wszystkim, co w nim dla Szwedów najcenniejsze: tradycją, językiem, historią oraz przyrodą.

Do uchodzących dzisiaj za klasyków prekursorów szwedzkiej książki obrazkowej należy zaliczyć takich wybitnych autorów o międzynarodowej sławie, jak: **Jenny Nyström (1854–1946)** [najbardziej znana jej książka obrazkowa: *Barnkammarens bok / Książka pokoju dzieciennego*, 1882⁵;

² Zob. B. Westin, *Literatura dziecięca w Szwecji*, przeł. W. Kaliczak, Szwedzki Instytut, Sztokholm 1996, s. 7-10.

³ Zob. S. Svensson, *Barn – och ungdomslitteraturen – fram till 1920*, dz. cyt., s. 519-520; zob. także: Leny Kåreland, *Möte med barnlitteratur*, Lund 1982.

⁴ Boel Westin, *Literatura dziecięca w Szwecji*, dz. cyt., s. 13.

⁵ Korzystam z wydania: J. Nyström, *Barnkammarens bok*, Albert Bonniers Förlag AB, Stockholm 1967, pierwsze wydanie 1882 i wciąż wznawiane.

w kolejnych latach ilustrowała książki innych autorów⁶], **Nanna Bendixson** (1860–1923) [*Skogstomten / Leśny krasnal*, 1886⁷], a przede wszystkim najbardziej znane i płodne autorki szwedzkie: **Ottilia Adelborg** (1855–1936) [wśród wielu jej *bilderbok* najważniejsze i najpiękniejsze to: *Barnens julbok*⁸, *Prinsarnes Blomsteralfabet*⁹, *Blomstersiffror med rim*¹⁰, *Pelle Snygg och barnen i Snaskeby*¹¹, *Ute blåser sommarvind. Vaggvisa*¹², *Bilderbok. Samlad ur barntidningar*¹³] oraz **Elsa Beskow** (1874–1953) [z najefektowniejszymi *bilderbok*: *Sagan om den lilla, lilla gumman*¹⁴, *Barnen på Solbacka*¹⁵, *Puttes äfventyr i blåbärsskogen*¹⁶, *Sagan om Gnällmåns. Alla skrikhalsar till varning och deras mammor till help berättad*¹⁷, *Olles skidfärd*¹⁸, *Tomtebobarnen. Bilderbok*¹⁹ i wielu innych, pisanych aż do początku lat pięćdziesiątych dwudziestego wieku; ograniczam bibliografię Beskow do tych *bilderbok* ze względu na perspektywę chronologiczną i periodyzacyjną przyjętą w niniejszej egzegezie].

⁶ Sylwetkę autorki, jej dorobek twórczy i znaczenie w literaturoznawstwie szwedzkim prezentuje Barbro Werkmäster w artykule: *Gebietet barnaverlden*, [w:] *The modern breakthrough in Scandinavian literature 1870–1905*, red. B. Nolin, P. Forsgren, Göteborg 1986, s. 213–217.

⁷ Zob. B. Westin, *Literatura dziecięca w Szwecji*, dz. cyt., s. 13–14. Korzystam z wydania: Nanna Bendixson, *Skogstomten. Saga på vers*, Wahlström & Widstrand, Stockholm 1886.

⁸ O. Adelborg, *Barnens julbok. För Mamma och Småttingarne. Gamla Visor och Rim*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1885.

⁹ O. Adelborg, *Prinsarnes Blomsteralfabet*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1892.

¹⁰ O. Adelborg, *Blomstersiffror med rim*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1894.

¹¹ O. Adelborg, *Pelle Snygg och barnen i Snaskeby*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1896.

¹² O. Adelborg, *Ute blåser sommarvind. Vaggvisa*, z muzyką A. Tegnér (1864–1943), Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1900.

¹³ O. Adelborg, *Bilderbok. Samlad ur barntidningar*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1907.

¹⁴ E. Maartman [edycja z nazwiskiem panińskim], *Sagan om den lilla, lilla gumman*, brak nazwy wydawnictwa, Stockholm 1897.

¹⁵ E. Beskow f. Maartman, *Barnen på Solbacka*, Wahlström & Widstrand, Stockholm 1898.

¹⁶ E. Beskow, *Puttes äfventyr i blåbärsskogen*, brak nazwy wydawnictwa, Stockholm 1901.

¹⁷ E. Beskow, *Sagan om Gnällmåns. Alla skrikhalsar till varning och deras mammor till help berättad*, Wahlström & Widstrand, Stockholm 1905.

¹⁸ E. Beskow, *Olles skidfärd*, Wahlström & Widstrand, Stockholm 1907.

¹⁹ E. Beskow, *Tomtebobarnen. Bilderbok*, Åhlén & Åkerlund, Göteborg 1910.

Wszystkie wymienione książki obrazkowe reprezentują wysoki poziom przekazu kompletnego budowanego przez obrazek i słowo. Adelborg, Bendixon, Nyström i Beskow bazują na różnorodności typograficznej i graficznej, konstytuując utwory otwarte interpretacyjnie i percepcyjnie. Są to doskonale zilustrowane *bilderbok*, dopracowane pod względem warsztatu rysunkowego – kreski i koloru. Widać dbałość autorek o detal, wielostronne uwyrażnienie emocji na twarzach postaci, w zachowaniu zwierząt. Treść opowieści doskonale wpisuje się w ilustrację, tak w scenkach domowych, jak i plenerowych. Przesłanie, zapis emocji, figury postaci znakomicie wkomponowane są w naturalny bieg życia, w autentyczne tło przyrody. Interesującym zabiegiem graficznym jest ornamentyka wielkich liter, rozpoczynających teksty pod ilustracjami na oddzielnej stronie, w nowym obrazku. Kompozycja litery sygnalizuje treść całej ilustracji, nawiązuje do jej głównego tematu, co intensyfikuje percepcję i uatrakcyjnia tekst. Dzięki tym wszystkim składowym, książki te silnie oddziałują wizualnie, a przy pomocy koherentnej poszerzającej/podwójnej (narracja obrazu i narracja tekstowa) narracji warunkują w pełni zrozumiały i zwielokrotniony perceptywnie obraz rzeczywistości²⁰. Wpisują się tym samym doskonale w definicję gatunku, którą w tym momencie warto przywołać.

Książka obrazkowa to tekst, ilustracje, całościowy projekt, produkt artystyczny i handlowy; dokument odzwierciedlający historię, kulturę, czynniki społeczne; przede wszystkim zaś doświadczenie dla dziecka. Jako forma sztuki opiera się na współzależności słowa i obrazu, na równoczesnym oglądaniu dwóch sąsiadujących stron, na napięciu przeżywanym przy przewracaniu kolejnej karty²¹.

Prawdziwa – wartościowa i jakościowa książka obrazkowa – rozpoczyna się w Szwecji pod koniec wieku dziewiętnastego wraz z najlepszymi debiutami dwóch wielkich ilustratorek i pisarek szwedzkich (takimi bez wątpienia pozostają do dziś!) – Ottylii Adelborg i Elsy Beskow. Obydwie artystki były najpłodniejszymi i najciekawszymi autorkami książek obrazkowych w przyjętej tutaj perspektywie czasowej, dlatego im poświęcam

²⁰ Zob. M. Zając, *Książka obrazkowa – próba definicji gatunku*, [w:] *Nowe trendy w literaturze i ilustracji dla dzieci. Książka obrazkowa*, książka pokonferencyjna, Miejska Biblioteka Publiczna im. Galla Anonima, Kołobrzeg 2008, s. 49.

²¹ B. Bader, *American Picture Books from Noah's Ark to the Beast Within*, New York 1976, s. 1, cytuję za: M. Zając, *Książka obrazkowa – próba definicji gatunku*, dz. cyt., s. 47.

najwięcej uwagi – za kreowanie „napięcia” lekturowego, za mistrzostwo ilustracji, za progres gatunku.

Alfabet i cyfra – Ottilia Adelborg

Ottilia Adelborg²² należy, obok Elsy Beskow, do pionierek szwedzkiej *bilderbok*. Debiutowała w roku 1885 książką obrazkową zatytułowaną: *Barnens julbok för mamma och småttingarne*²³, której pomysł wypłynął z osobistych fascynacji i poszukiwań bajek ludowych oraz legend. Fascynacje te jeszcze bardziej się uzewnętrzniły w twórczości Adelborg, kiedy w 1887 roku wydana została książeczka *Barnens lilla julbok / Dziecięca książeczka bożonarodzeniowa*, w której autorka rozwinęła i poszerzyła artystyczne odkrycia ludowej tradycji literackiej, przenosząc ich wartość na język obrazu. Ilustracje stały się jeszcze bardziej trafne, dopracowane, co umocniło pozycję Adelborg na ówczesnym rynku szwedzkiej *bilderbok*.

Twórczość autorki *Barnens lilla julbok* uplasowała się na najwyższej półce autorów szwedzkich *bilderbok* przełomu wieków. Jakość warsztatowa, precyzja i dbałość o szczegóły, współdziałanie ilustracji z tekstem to znak rozpoznawczy Adelborg. Umocnienie pozycji i zdobycie marki na ówczesnym rynku wydawnictw dziecięcych spowodowało, że artystka rozpoczęła ilustrować utwory innych pisarzy. Wymienić tu należy: Zachariasa Topeliusa *Läsning för barn* (1902–1903), Gustafa af Geijerstama *Mina pojkar* (1896), Jeanny Oterdahl *Solhult* (1901), Amy Palms *Barnen på Broby* (1893) i Greta och Vanda. *Den tredje boken om barnen på Broby* (1896), Anny Marii Roos *Mariae Nyckelpigas visbok* (1901), Anny Wahlenberg *Bengts sagor om kungar och tomtar och troll och prinsessor* (1895)²⁴. Jednocześnie autorka tworzyła i publikowała własne projekty *bilderbok*.

Niezwykłą publikacją w bogatym dorobku Adelborg jest ABC-boken *Prinsarnes blomsteralfabet* (1892)²⁵ / *Alfabet kwiatowy* – książka obrazkowa, w której każda litera alfabetu ma swój wizerunek graficzny, piękną ilustrację postaci-kwiatu lub innego motywu flory i fauny, odpowiednio dobranego do nauki liter i słów. To pierwsze wydanie ukazało się bez

²² Zob. A. M. Rådström, *Med barnet i centrum*, [w:] Ottilia Adelborg, *Sagotid. Bilder och berättelser*, Bonniers Junior Förlag AB, Stockholm 1986, s. 151-164.

²³ Zob. M. Ørvig, *Ottilia Adelborgs böcker*, [w:] Ottilia Adelborg, *Sagotid. Bilder och berättelser*, dz. cyt., s. 165.

²⁴ Tamże, s. 170.

²⁵ Tamże, s. 166.

tekstu, dopiero rok później wyszła edycja z tekstem, co stało się wielkim wydarzeniem artystycznym w Szwecji²⁶. Propozycja ta jest wyraźnie inspirowana książką Waltera Crane z 1889 roku: *Flora's feast. A masque of flowers*. Inspiracja, zmysł malarski i niezwykle wręcz wycucie estetyczne spowodowały, iż obrazki te, a zwłaszcza wkomponowane w litery alfabetu dzieci-kwiaty, objawiają prawdziwe miniaturowe dzieła sztuki. Analogiczną propozycją jest *bilderbok: 1 2 3 4. Blomstersiffror med rim* (1894)²⁷ / *Roślinne cyfry*. Dzięki tym książkom dzieci uczą się liter i cyfr poprzez skojarzenia z odpowiednimi postaciami – kwiatami najczęściej.

Książki Adelborg mają więc silny charakter edukacyjny, niosą wielorakie sensory egzystencjalne splecione ze znaczeniami poznawczymi. Zawsze czegoś i o czymś uczą – od alfabetu i cyfr, przez poszanowanie kultury i tradycji narodowej, po wdrukowanie ważnych wymagań codzienności, na przykład bezwzględного dbania o naturę czy higienę osobistą.

„Księżniczka”²⁸ wśród ilustratorów – Elsa Beskow

Życie Elsy Beskow²⁹ było nierozzerwalnie połączone z dziećmi – w codzienności z własnymi synami i w rozpiętej między rokiem 1897 a 1954³⁰ twórczości – ze wszystkimi, którzy zechcieli być odbiorcami jej twórczości literacko-plastycznej. To niezwykle ważka zależność, bowiem codzienna obserwacja i wychowywanie dzieci stanowiło doskonałą, bo prawdziwą materię psychologiczną służącą konstruowaniu postaci występujących w opowieściach książkowych szwedzkiej artystki.

Talent malarski doskonaliła autorka w szkole technicznej (Tekniska skolan), gdzie sumiennie zgłębiała tajniki rysunku. Jak wspomniałem wy-

²⁶ Zob. tamże.

²⁷ Tamże, s. 167.

²⁸ U. Bergstrand, *Elsa Beskow i ett hundraårsperspektiv. Bilderboksdrottning och sagoberätterska i tid och rum*, [w:] *Elsa Beskow. Vår barndoms bildskatt*, Nationalmuseum Stockholm Katalognummer 628, Civilen AB, Halmstad 2002, s. 67; tłumaczenia własne. Zob. M. Nikolajewa, *Barnlitteraturen etablerar sig*, [w:] *Finlands-svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet. Uppslagsdel*, red. Clas Zilliacus, Svenska litteratursällskapet i Finland Helsingfors, Bokförlaget Atlantis, Stockholm 2000, s. 200-205.

²⁹ Zob. S. Hammar, *Var kommer det vackra ifrån? En levnadsteckning över Elsa Beskow*, [w:] *Elsa Beskow. Vår barndoms...*, dz. cyt., s. 9-66; zob. także: S. Hammar, *Elsa Beskow. En biografi*, Stockholm 1956.

³⁰ Zestawienie wszystkich opublikowanych utworów Beskow – od debiutu w 1897 roku: *Sagan om den lilla, lilla gumman*, po *Den lilla vävaren. Sagobok. Posthumt* z 1954, [w:] M. Sjögren, *Elsa Beskow och hennes värld*, Bonnier Fakta Bokförlag AB, Stockholm 1983, s. 96.

żej, około roku 1900 odnotowuje się najlepszy okres – „złoty wiek” – dla rozwoju książki obrazkowej w Szwecji. Autorka *Barnen på Solbacka* doskonale wykorzystała ów antecedens, intensywnie zaczęła interesować się tym rodzajem twórczości (główne inspiracje: secesja oraz styl „nowa fala” / „*nya vågen*” wzorowany na pracach takich artystów jak: Walter Crane, Kate Greenaway, Ernst Kreisdolf³¹), rozwijając go poprzez własną inwencję i subordynację oraz publikując w prasie swoje prace.

Książki Elsy Beskow wyróżniają się prostą, ale zawsze zbudowaną wokół ważkiego problemu egzystencjalnego treścią oraz przepięknymi ilustracjami, dzięki czemu autorka zawsze osiągała potrzebny w utworach dla dziecka – balans tekstu i obrazu. Łatwo dostrzec w tych utworach specyficzny szwedzki klimat mentalny, otwarte podejście do dziecka oraz rozmaite i szerokie ujęcia przyrody szwedzkiej³². „Wyważony koloryt akwareli, rysunki pełne detali oraz spokojny rytm opowiadania”³³, dekoracyjność wywodząca się z secesji, przedstawianie dziejącej się historii w symptomatycznej dla Beskow formie kolistego obrazka³⁴, w którym dzieje się historyjka, składa się na wizerunek szwedzkiej codzienności, otoczenia. Pisarka sugestywnie wplatała w ten rdzennie szwedzki wizerunek fantastyczne krainy, nierealistyczne postaci nierzadko pełne oniryzmu, czy też znaki doświadczania podróży tej dosłownej i metaforycznej. Symptomatyczne jest również w tej perspektywie przedstawianie ciepłego, pełnego wizerunku domu, ogniska domowego (w jej obrazkach nierzadko można spotkać motyw palącego się ogniska ze zgromadzoną wokół niego rodziną).

Szwedzkie umiłowanie przyrody, stałego kontaktu z naturą uwyrażnia Beskow we wplataniu do swoich utworów toposu ogrodu – miejsca

³¹ Ewa Teodorowicz-Hellman, *Maria Konopnicka a Elsa Beskow, czyli o eposie dziecięcym „Na jagody!”*, [w:] *Polsko-szwedzkie kontakty literackie. Studia o literaturze dla dzieci i młodzieży*, IBL PAN Wydawnictwo, Warszawa 2004, s. 64.

³² Zob. B. Schaffer, *Från skog till hav – naturgestaltningen hos Elsa Beskow / Od lasu do morza – obrazy natury u Elsy Beskow*, [w:] *Elsa Beskow. Vår barndoms...*, dz. cyt., s. 147-167.

³³ B. Westin, *Literatura dziecięca w Szwecji*, dz. cyt., s. 15.

³⁴ Wzorcowym przykładem tej formy jest cała *bilderbok* Elsy Beskow pt. *Sagan om den lilla lilla gumman*. Warto też nadmienić, że tę samą kolistą formę obrazka wykorzystała Beskow przy ilustrowaniu utworu Hansa Christiana Andersena pt. *Tummelisa* (1835), zob. H. Ch. Andersen, *Tummelisa*, ilustracje E. Beskow, 1907, korzystam z wydania Bonnier Carlsen Bokförlag, Stockholm 2005.

rodzinnej szczęśliwości dopełniającej wartość domu i uszczelniającej wymiar raju dzieciństwa. Idylla ogniska domowego jest tutaj gwarantem bezpieczeństwa, rozwoju wieloaspektowego i przede wszystkim jakościowego – wyposażonego w aksjologię kompletną³⁵.

Zanurzone w żywiole ilustracji wartościowej

Ottilia Adelborg i Elsa Beskow to artystki podobne. Trudno wyobrazić sobie historię literatury dziecięcej bez tych dwóch nazwisk szwedzkich pisarek i ilustratorek. W swoich książkach obrazkowych pozostawiły figury indywidualnej wrażliwości, piękna warsztatowego, szacunku dla odbiorcy niedorosłego. Swoimi pracami udowodniły, że dziecko jest wymagające i uważnie odbiera przeznaczoną dla siebie twórczość. Książki stworzone przez Szwedki charakteryzują się głównie niepowtarzalną grafiką – pod względem artystycznym, ale przede wszystkim jakościowym, czym zaświadczały ważkość w podejściu do małego czytelnika. Poważnym potraktowaniem swojej twórczości wprowadziły nową jakość, nową wartość do szwedzkiej książki dziecięcej, ubogiej pod względem graficznym i jednostronnej treściowo w dekadach wcześniejszych. Umiejętnie przełamały ówczesną płaskość treściową oraz banalność graficzną i edytorską.

Ilustracje Adelborg i Beskow spełniają bardzo ważny aspekt, mianowicie niebywale intensywnie i wielopoziomowo rozwijają dziecko. Obrazki bowiem nie tylko upiększają książki, wyzwalają wizualny zachwyt, czystą dziecięcą radość, ale również „ułatwiają percepcję treści [...], współtworzą nastrój książki, dopełniają partie narracyjne”. Obrazek determinuje strefę dydaktyczno-wychowawczą, jak również pełnić może „funkcję fatyczną, czyli służyć rozbudzeniu chęci obcowania z książką”³⁶ – niezmiernie ważką zwłaszcza dziś, w kondycji lekturowej młodych ponowoczesnych. Wskazane przez Grzegorza Leszczyńskiego funkcje w całości realizują książki Szwedek, z jedną naczelną, uwyrażnioną przez badacza, mianowicie funkcją estetyczną, „za sprawą której możemy uznać grafikę książkową za dzieło sztuki”³⁷. Silne oddziaływanie funkcji estetycznej w książkach

³⁵ Zob. M. Andersson, *Borta bra, men hemma bäst? Elsa Beskow och Astrid Lindgrens idyller / Wszędzie dobrze, ale w domu najlepiej? Idylle Elsy Beskow i Astrid Lindgren*, [w:] *Barnlitteraturanalyser*, red. M. Andersson, E. Druker, Författarna och Studentlitteratur 2008, s. 55-70.

³⁶ G. Leszczyński, *Sztuka książkowego uwodzenia*, [w:] tenże, *Wielkie małe książki. Lektury dzieci. I nie tylko*, Wydawnictwo Media Rodzina, b. m. 2015, s. 267-268.

³⁷ Tamże, s. 268.

Adelborg i Beskow powoduje, że książki te były i są tak chętnie czytane, wielokrotnie wznawiane poprzez poddawanie kolejnych edycji najnowszym zdobyczom inżynierii papieru. Ich odbiór jest wciąż pożądany z prostego powodu, mianowicie z prymarnej potrzeby doświadczania lektury – rodzącej uciechę, emocje i poznanie. Ma to również związek z ogromną troską Królestwa Szwecji, środowisk naukowych o jak najlepszą kondycję książki dziecięcej i jej wielki rezonans społeczny.

W warstwie tekstowej książki Adelborg i Beskow różnią się od siebie. Ottilia Adelborg jest pod tym względem sprawniejsza, jej teksty są dynamiczniejsze i bardziej wymagające intelektualnie, nawet wówczas, gdy ma miejsce fakt subiektywnego odczytywania poszczególnych liter alfabetu albo cyfr; to o wiele trudniejsze. Odczytanie jednostkowego, maksymalnie krótkiego tekstu wymaga bowiem zatracenia się w obrazie i słowie, by uruchomić wielokontekstowość i symboliczność najmniejszej jednostki tekstu. Lapidarny tekst Adelborg doskonale wchodzi z ilustracją „w skomplikowany dialog, którego istotą jest wzmacnianie napięcia interpretacyjnego”³⁸. Owego napięcia nie wytwarzają utwory Beskow, bowiem są bardzo proste, czasem wręcz infantylnie, co uniemożliwia uaktywnienie niepowtarzalnego, indywidualnego stanu zatracenia lekturowego. Są niejako „jednowymiarowe”, oczywiście, nie uruchamiają łańcucha emocji będącego przecież u dziecka obcujaćcego ze sztuką kluczem poznania. Ewa Teodorowicz-Hellman określa Elbę Beskow „przede wszystkim wspaniałą i niezwykle utalentowaną ilustratorką, natomiast mierną pisarką”³⁹, z czym trudno się nie zgodzić.

Wspomnianą różnicę tekstową zaciera u obydwu autorek doskonały obrazek, który uwypukla i nierzadko uzupełnia wańkości narracyjne, uszczegóławia je, kształtuje poznawczo i stymuluje nastrojami. Jest w tych ilustracjach taki sam diapazon liryzmu, nierzadko poetyckiej bańniowości, mistrzowsko łączony z realizmem, co skutkuje mądrą kategorią zatracenia, bez której nie ma pełnowymiarowego doświadczania książki. To z kolei wywołuje zdrowy balans psychologiczny i pełny efekt edukacyjny. Jest w nich wreszcie wysoki poziom techniczny oraz różnorodne i oryginalne odniesienia do tradycji szwedzkiej. Obydwie autorki celują w efektywności pomysłów, nieszablono-

³⁸ Tamże, s. 279.

³⁹ E. Teodorowicz-Hellman, *Maria Konopnicka a Elsa Beskow...*, dz. cyt., s. 60; zob. także: E. Teodorowicz-Hellman, *Elsa Beskow's bilderböcker i Polen*, „Barnboken” 1993, nr 2, s. 34-44.

wości i autentyczności kreacji plastycznej; w kompozycjach, w dekoracyjności, ornamentyce czerpią z kultury secesji, perfekcyjnie wykorzystują kolorystykę, perspektywę, harmonizując wszystkie elementy ilustracji.

W kręgu filozofii wychowania Ellen Key

Wymienione wyżej komponenty książek obrazkowych Adelborg i Beskow wymagają dookreślenia, rozszerzenia o aspekt filozoficzny. Materia treściowa całościowo ujmowanej sztuki książkowej wymienionych autorek łączy się bowiem z nowoczesną szwedzką myślą filozoficzną tamtej doby, wzmacniając jeszcze bardziej ich faktor dydaktyczny, filozoficzny, etyczny i psychologiczny. Przełom wieków XIX i XX w Szwecji to czas kształtowania i wprowadzenia w życie postępowej filozofii wychowania stworzonej przez odważną nauczycielkę, pisarkę i filozofa, wybitną humanistkę szwedzką – Ellen Key (1849–1926). Była ona:

[...] córką szwedzkiego parlamentarzysty z Partii Chłopskiej (Lantmannapartiet). Wychowywała się w surowym patriarchalnym środowisku rodzinnym, w którym nauczono ją szacunku nie tylko do dorobku intelektualnego Szwecji, lecz również kultury europejskiej. Początkowo była sekretarką u ojca, lecz kończąc 30 rok życia, uzyskała posadę nauczycielki w sztokholmskiej szkole dla dziewcząt. Trzy lata później rozpoczęła cykl wykładów z zakresu wychowania i kultury w Instytucie Robotniczym, lecz zarazem zafascynował ją pisarski świat tworzenia – literatury, kultury i myśli pedagogicznej. Interesowały ją sprawy społeczne, polityka (wraz z problemami międzynarodowymi), religia, etyka i ruch emancypacyjny kobiet. Wydała 44 książki (tłumaczone na liczne europejskie języki) i prawie 150 artykułów dotyczących głównie zagadnień wychowania dziecka oraz problematyki kobiecej⁴⁰.

Stanowcze wychowanie z naciskiem na szeroki rozwój intelektualny, na dostrzeganie ważkości i wartości egzystencji, ukształtowały otwartą, tolerancyjną, mądrą kobietę⁴¹, świadomie samotną globalistkę, dla której

⁴⁰ E. Piotrowska, *Dzieje myśli szwedzkiej XX wieku. Od narodowego konserwatyzmu do globalizmu*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2006, s. 26. W dalszej części tekstu głównego korzystam z tego wydania, podając obok przywołania w nawiasie wielkimi literami inicjały autorki: EP oraz odpowiednią paginację; zob. B. Olsson, I. Algulin M. FL., *Litteraturens historia i Sverige, femte upplagan*, Livonia Print, Riga 2009, s. 324-325.

⁴¹ Zob. O. Stafseng, *Ellen Key som samhällsvetenskaplig klassiker – en introduktion*, [w:] E. Key, *Barnets århundrade / Stulecie dziecka*, wprowadzenie i opracowanie O. Stafseng, Informationsförlaget, Stockholm 1996, s. 11-30.

– jak twierdziła – domem rodzinnym była Europa (EP, s. 26). W roku 1900 opublikowała swoją najważniejszą książkę – *Barnets århundrade / Stulecie dziecka*, w której zawarła centralne autorskie poglądy pedagogiczne, etyczne, kulturowe. Zanurzona w ówczesnej kulturze (w swoich pismach i wykładach rozważała istotę oświaty, humanizmu, macierzyństwa, społeczeństwa, religii czy obrony praw kobiet), literaturze (pisała o Almqwiście, Maeterlincku, Rillem), filozofii (polemizowała z Nietzschem, Spencerem) zawsze na plan pierwszy wysuwała dziecko i jego usytuowanie w egzystencji, wobec rzeczywistości dorosłych (EP, s. 28-30, 32-36).

Co łączy filozofię Ellen Key z autorkami książek obrazkowych – Ottilią Adelborg i Elszą Beskow? Owym łącznikiem jest dziecko, jego wszechstronne wychowanie i rozwój pełny, kompletny. Jest kilka węzłowych płaszczyzn, na których spotykają się fenomeny tej filozofii i szwedzkiej książki obrazkowej przełomu wieków. Po pierwsze, są to *przeżycia estetyczne* / „*piękno dla wszystkich*” będące w przekonaniu Key prymarnym „składnikiem powszechnej edukacji i kultury” (EP, s. 30⁴²). Poprzez wszechstronne kształcenie „do piękna” i permanentne uwrażliwianie estetyczne buduje się człowieka wewnętrznego – wielowymiarowego – zdolnego do namysłu estetycznego, pogłębionego doświadczania egzystencji. Zdaniem szwedzkiej pedagog piękno jest uobecnione „w przedmiotach codziennego użytku” (EP, s. 30) – szczególnie ważką wydaje się być w tym kontekście właśnie książka obrazkowa – przedmiot na wskroś estetyczny, a z drugiej strony ukierunkowany dydaktycznie. Olbrzymich doznań estetycznych dostarcza zdaniem Key – „przyroda (tzw. naturalność piękna)” / „punktem wyjścia dla wszelkiego bytu ludzkiego jest jego jedność z przyrodą” (EP, s. 30).

W książeczkach Adelborg, a zwłaszcza Beskow, przyroda stanowi centrum całego świata przedstawionego, postaci historyjek to najczęściej ludzie-kwiaty, owoce, zwierzęta. Scenerię dookreśla symbolonośny las albo morze, albo ogród czy przydomowa zagroda. W takim ukształtowaniu przestrzeni natury, szczególnej (po)wagi dla przyrody szwedzkiej, widocznej u Adelborg i Beskow, odpowiada przekonanie Key, iż dziecko „[...] oscyluje pomiędzy przyrodniczym środowiskiem a otoczeniem ludzkim. Na wszystkich etapach swojego rozwoju pozostaje w wielostronnych kontaktach z rzeczywistością zarówno przyrodniczą, jak i społeczną” (EP, s. 30).

⁴² „W 1899 roku ukazała się jej praca mówiąca o «pięknie dla wszystkich» (Skönheten för alla)”.

Po drugie, autorki *bilderbok* ustawicznie wydobywają poczucie indywidualności dziecka, ale połączonej nierozzerwalnie z szacunkiem dla funkcjonowania i współdziałania w grupie – czy to rówieśników, czy dorosłych („**wielka indywidualna osobowość**” Key). Jest to zbieżne z uwyrażnianym wielokrotnie postulatami Key, iż „indywidualny rozwój dziecka musi pozostawać w harmonijnej równowadze z tym, co społeczne” (EP, s. 31). Indywidualność ukształtowana w grupie to dorastanie efektywne, kształtowanie uwolnione od stereotypów, fobii, niemądrości. Przede wszystkim zaś nakierowanie na otwarte postrzeganie drugiego/innego człowieka z poszanowaniem własnej podmiotowości. Dziecko – za Key – „jest budowniczym swojej osobowości i należy pozwolić, aby to czyniło, bowiem w tym tkwi sztuka wychowania” (EP, s. 31). Taki typ budowania siebie – zrównoważonego, naturalnego bowiem zakorzenionego w domu i przyrodzie – (tamże) obecny jest w książkach Beskow i Adelborg.

Key podkreślała szczególną rolę domu rodzinnego w wychowaniu, bo w nim dziecko uczy się zasad życia i wykonywania obowiązków. Rodzina – jak sądziła – to świat w pigułce, w którym dziecko kształtuje swoją osobowość i wzorce zachowań” (EP, s. 31).

Zasadę tę widać w książkowych rodzinach Beskow – wieloosobowych, w których każdy zna swoje miejsce, rozumie swoją podmiotowość, gdzie wszystko jest wzorcowe, bukoliczne, pajdocentryczne. Key uważała, że idylliczny, wyidealizowany obraz domu rodzinnego stanowi doskonały paradygmat wspólnoty rodzinnej, najważniejszej komórki społecznej, ostoji – „uosobienia spokoju, piękna, ludzkiej serdeczności, dobroci, humanizmu, estetycznego przywiązania do przyrody i rozwoju własnej woli” (EP, s. 32).

Po trzecie wreszcie, książki obrazkowe Adelborg i Beskow zwalczają wszelkie przejawy *egoizmu* dziecka w myśl zasady Key, iż musi ono „baczyc na interesy innych ludzi” (EP, s. 35). Wydaje się paradoksalne, iż *bilderbok* Adelborg i Beskow mają drugą warstwę – tę dla dorosłych, ukrytą pod warstwą przekazu dziecięcego. Można zaryzykować tezę, że obrazki ilustratorek odzwierciedlają parenetyczny program oświaty i wychowania Ellen Key. Jego prymarne filary bowiem dają się przypiąć do konkretnych książek przywoływanych tutaj Szwedek. Zatem (EP, s. 35):

- ▶ Nigdy nie dopuścić do tego, aby dziecko wymuszało swoją rację płaczem – Elsa Beskow: *Sagan om Gnällmåns*; Jenny Nyström: *Barnkammarens bok*.

- ▶ Powinno ono wypełniać swoje obowiązki bez stosownych nagród i przekupstwa – Elsa Beskow: *Sagan om Gnällmåns, Barnen på Solbacka, Sagan om den lilla lilla gumman*, Jenny Nyström: *Barnkammarens bok*.
- ▶ Nie należy zastraszać dziecka – Elsa Beskow: *Tomtebobarnen*, Jenny Nyström: *Barnkammarens bok*.
- ▶ Niedozwolone jest bicie dzieci – wszystkie *bilderbok* każdej z pisarek.
- ▶ Dzieci powinny wzajemnie sobie pomagać – Elsa Beskow: *Tomtebobarnen, Barnen på Solbacka, Olles Skidfärd*, Jenny Nyström: *Barnkammarens bok*.
- ▶ Należy mało rozkazywać, lecz bezwarunkowo żądać od dzieci posłuszeństwa – wszystkie *bilderbok* każdej z pisarek.
- ▶ Nie groźby, ale powinności dziecka powinny być spełnione, należy ograniczyć stosowanie kar – wszystkie *bilderbok* każdej z pisarek.
- ▶ Rodzice, rówieśnicy oraz osoby obce powinny z godnością i szacunkiem traktować dzieci – wszystkie *bilderbok* każdej z pisarek.

Dzięki tym filarom Ellen Key ze wszech miar propagowała maksymalnie pozytywne nastawienie do dziecka z bezwzględnym poszanowaniem jego indywidualizmu na czele⁴³. Upowszechniała „indywidualizm pedagogiczny” (EP, s. 36), była wielką orędowniczką estetyki w edukacji. Znamienne, iż nadrzędne przekonanie Ellen Key: „sztuka »wyzwała człowieka«, a literatura kształtuje ludzką wyobraźnię i wiarę w człowieka oraz dobrze urządzony świat” (EP, s. 36), można śmiało wpisać w intencje twórcze Adelborg i Beskow.

Wartość ilustracji i słowa

Szwedzkie książki obrazkowe przełomu XIX i XX wieku, objęte naszym badawczym w niniejszym artykule, powinny dziś – po przełomie XX i XXI stulecia – stanowić wzór wartości, zaświadczonej jakości słowa i obrazka⁴⁴. Powinny stanowić wartość samą w sobie dla współczesnego czytelnika, rezerwuar najważniejszych i najcenniejszych wartości egzystencjalnych. Niestety, nie jest tak do końca ze względu na postępujący

⁴³ Zob. Ellen Key. *Key och »Barnets århundrade«*, [w:] B. Olsson, I. Algulin M. Fl., *Litteraturens historia i Sverige. Femte upplagan*, Livonia Print, Riga 2009, s. 324.

⁴⁴ Zob. *Barn – och ungdomslitteraturen – fram till 1920*, [w:] *Svenska litteraturen. Den storsvenska generationen 1890-1920*, IV, red. Lars Lönnroth, Sven Delblanc, BonnierFakta Bokförlag AB, Stockholm 1989, s. 207-228.

proces technicyzacji codziennej egzystencji, w tym znaczącego jej fragmentu, mianowicie edukacji i wychowania. Nawet cykliczne edycje tych książek w samej Szwecji nie są w stanie zatrzymać tego procesu, zmienić i odnowić rzeczywistości późnej nowoczesności. W dużej mierze odpowiedzialna za taki stan rzeczy jest wszechobecna bylejakość, powierzchowność, nieczytanie, szybkość i skrótowość na tle inwazyjnych technologii informatycznych, cyfrowości, cyberprzestrzeni⁴⁵ oraz intensywny progres życia społeczeństw. Winowajcą odejścia od książek wartościowych, przedkładania ich walorów nad przekaz cyfrowy, wirtualny jest „wszechwładny kicz niosący sztukę bezrefleksyjną, uławną, taną i totalną – otacza ona dziecko ze wszystkich stron, przemawia z reklam, gazetowych rysunków, filmów animowanych i książek”⁴⁶. A jak wiadomo, szczególnie w obszarze książki dziecięcej – z kiczem spotkać się można bardzo łatwo.

Książki przywoływanych w niniejszym artykule autorek przynależą sztuce wysokiej – dziś w większości omijanej, dla wielu niepotrzebnej, nierozumianej, wzbudzającej obojętność i jedynie czasem chwilowe niewzruszone zainteresowanie przedmiotowe. Dzisiaj istnieje ogromne zapotrzebowanie na antysztukę – „sztukę”, „która wcale nie jest sztuką, lecz śmieciowym żarciem, zaspokajającym łaknienie i otepiającym estetyczną wrażliwość”⁴⁷. Człowiek ponowoczesny stracił zdolność łaknienia sztuki prawdziwej, zadowala się byle czym, byle prostszym, banalnym, trywialnym, plastikowym i kolorowym. Zadowala się kiczem, i dlatego przypomina – jak celnie konstatuje Grzegorz Leszczyński –

[...] baśniowego wilka, który przywdziewa kobiecie fatalaszki, by przykryć nimi swą wilczą sierść. Ale, niestety, wszystko kończy się tragicznie, natura wilka nie da się zmienić pod wpływem różowego szlafroka, błękitnej fulary i karminowego czepeczka. Podobnie z kiczem. Wygląda ponętnie, ale skrywa w sobie zło, którego się nie spożywamy – zabija wrażliwość na sztukę.

Wracajmy zatem do źródeł, lektur, do wartościowej sztuki pełnej, dzięki której efektywnie „napina się” indywidualna wrażliwość.

⁴⁵ Zob. G. Leszczyński, *Postmodernistyczna literatura i książka dziecięca*, [w:] *Nowe trendy w literaturze i ilustracji dla dzieci. Książka obrazkowa*, książka pokonferencyjna, Miejska Biblioteka Publiczna im. Galla Anonima, Kołobrzeg 2008, s. 12-23.

⁴⁶ G. Leszczyński, *Sztuka książkowego uwodzenia...*, dz. cyt., s. 289.

⁴⁷ Tamże – dwa kolejne cytaty.

Bibliografia

- Adelborg O., *Barnens julbok. För Mamma och Småttingarne. Gamla Visor och Rim*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1885;
- Adelborg O., *Prinsarnes Blomsteralfabet*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1892;
- Adelborg O., *Blomstersiffror med rim*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1894;
- Adelborg O., *Pelle Snygg och barnen i Snaskeby*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1896;
- Adelborg O., *Ute blåser sommarvind. Vaggvisa*, z muzyką Alice Tegnér (1864-1943), Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1900;
- Adelborg O., *Bilderbok. Samlad ur barntidningar*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1907;
- Andersen Ch. H., *Tummelisa*, ilustracje Elsa Beskow, 1907;
- Andersson M., *Borta bra, men hemma bäst? Elsa Beskow och Astrid Lindgrens idyller / Wszędzie dobrze, ale w domu najlepiej? Idylle Elsy Beskow i Astrid Lindgren*, [w:] *Barnlitteraturanalyser*, red. Maria Andersson, Elina Druker, Författarna och Studentlitteratur 2008;
- Bader B., *American Picture Books from Noah's Ark to the Beast Within*, New York 1976;
- Bendixson N., *Skogstomten. Saga på vers*, Wahlström & Widstrand, Stockholm 1886;
- Bergstrand U., *Elsa Beskow i ett hundraårsperspektiv. Bilderboksdrottning och sagoberätterska i tid och rum*, [w:] *Elsa Beskow. Vår barndoms bildskatt*, Nationalmuseum Stockholm Katalognummer 628, Civilen AB, Halmstad 2002;
- Beskow E., *Barnen på Solbacka*, Wahlström & Widstrand, Stockholm 1898;
- Beskow E., *Puttes äfventyr i blåbärsskogen*, brak nazwy wydawnictwa, Stockholm 1901;
- Beskow E., *Sagan om Gnällmåns. Alla skrikhalsar till varning och deras mammor till help berättad*, Wahlström & Widstrand, Stockholm 1905;
- Beskow E., *Olles skidfärd*, Wahlström & Widstrand, Stockholm 1907;
- Beskow E., *Tomtebobarnen. Bilderbok*, Åhlén & Åkerlund, Göteborg 1910;
- Den Svenska Litteraturen. Den storsvenska generationen 1890-1920*, część 4, red. L. Lönnroth, S. Delblanc, BonnierFakta Bokförlag AB, Stockholm 1989;
- Hammar S., *Elsa Beskow. En biografi*, Stockholm 1956;
- Key E., *Barnets århundrade*, wprowadzenie i opracowanie O. Stafseng, Informationsförlaget, Stockholm 1996;
- Kåreland L., *Möte med barnlitteratur*, Lund 1982;
- Leszczyński G., *Wielkie małe książki. Lektury dzieci. I nie tylko*, Wydawnictwo Media Rodzina, b. m. 2015;

Paweł Wojciechowski, *Ilustracja i słowo. Bilderbok – szwedzka książka obrazkowa przełomu XIX i XX w.*

Litteraturens historia i Sverige, femte upplagan, red. B. Olsson i I. Algulin M. Fl., Livonia Print, Riga 2009;

Maartman E. [Beskow], *Sagan om den lilla, lilla gumman*, brak nazwy wydawnictwa, Stockholm 1897;

Nikolajeva M., *Barnlitteraturen etablerar sig*, [w:] *Finland-svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet. Uppslagsdel*, red. C. Zilliacus, Bokförlaget Atlantis, Stockholm 2000, s. 200-205;

Nowe trendy w literaturze i ilustracji dla dzieci. Książka obrazkowa, książka pokonferencyjna, Miejska Biblioteka Publiczna im. Galla Anonima, Kołobrzeg 2008;

Nyström J., *Barnkammarens bok*, Albert Bonniers Förlag AB, Stockholm 1967;

Ørvig M., *Ottilia Adelborgs böcker*, [w:] *Ottilia Adelborg, Sagotid. Bilder och berättelser*, Bonniers Junior Förlag AB, Stockholm 1986;

Piotrowska E., *Dzieje myśli szwedzkiej XX wieku. Od narodowego konserwatyzmu do globalizmu*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2006;

Polsko-szwedzkie kontakty literackie. Studia o literaturze dla dzieci i młodzieży, IBL PAN Wydawnictwo, Warszawa 2004;

Rådström A. M., *Med barnet i centrum*, [w:] *Ottilia Adelborg, Sagotid. Bilder och berättelser*, Bonniers Junior Förlag AB, Stockholm 1986;

Sjögren M., *Elsa Beskow och hennes värld*, Bonnier Fakta Bokförlag AB, Stockholm, 1983;

Svensson S., *Barn – och ungdomslitteraturen – fram till 1920*, [w:] *Den Svenska Litteraturen. Genombrottstiden 1830-1920*, część 2, red. L. Lönnroth, S. Delblanc, A. Bonniers Förlag AB, Stockholm 1999;

Teodorowicz-Hellman E., *Elsa Beskows bilderböcker i Polen*, „Barnboken” 1993, nr 2;

The modern breakthrough in Scandinavian literature 1870-1905, red. B. Nolin, P. Forsgren, Göteborg 1986;

Westin B., *Literatura dziecięca w Szwecji*, przeł. W. Kaliczak, Szwedzki Instytut, Sztokholm 1996;

Zajac M., *Książka obrazkowa – próba definicji gatunku*, [w:] *Nowe trendy w literaturze i ilustracji dla dzieci. Książka obrazkowa, książka pokonferencyjna*, Miejska Biblioteka Publiczna im. Galla Anonima, Kołobrzeg 2008.